

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Յուրաքանչյուր պատմամշակութային դարաշրջան իր պատկերացումներն ունի սոցիալական, քաղաքական ու բարոյական կարևորագույն իրողությունների՝ կյանքի, մահվան, ազատության, մարդու առաքելության, կյանքի իմաստի ու նպատակի, սոցիալական ու քաղաքական իդեալի և այլնի մասին, առանց որոնց անհնար է հասկանալ ու մեկնաբանել այդ դարաշրջանի մարդկանց կեցության ու արժեքների, մտածելակերպի ու գործելակերպի յուրահատկությունները: Այդպիսի իրություններից է նաև արդարությունը, որը, քննարկման առարկա դառնալով տեսական-փիլիսոփայական մտքի ձևավորման պահից, ժամանակի հոլովությունում չի կորցրել իր նշանակությունը և այսօր էլ շարունակում է մնալ սոցիալ-փիլիսոփայական, բարոյագիտական, քաղաքագիտական ու տնտեսագիտական մտքի ուշադրության կենտրոնում¹:

Արդարության հարցը առանցքային տեղ է գրավում նաև միջնադարյան մտածողների, այդ թվում հայ աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Գրիգոր Տաթևացու ուսմունքում², քանի որ դա դիտարկվում է կրոնական աշխարհայացքի ու քրիստոնեական մարդաբանության համատեքստում և անմիջականորեն ու միջնորդավորված աղերսվում է մարդաբանական, բարոյագիտական ու հասարակագիտական բնույթ ունեցող մարդու բնության և էության, հոգու և մարմնի, անհատի և հասարակության/պետության, միջանձնային փոխհարաբերությունների, երկրային և երկնային կյանքի, բարոյական ապրելակերպի, մեղքի և առաքինության

¹ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, **Րոուլզ Ժ.** *Теория справедливости*. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995, **Алексеева Т. А.** *Справедливость как политическая концепция: Очерк современных западных дискуссий*. М.: Моск. общест. научн. фонд, 2001, **Гусейнов А. А., Апресян Р. Г.** *Этика*. М.: Гардарики, 2004, **Хеффе О.** *Справедливость: Философское введение*. М.: Праксис, 2007 և այլն:

² Արդարության մասին Տաթևացու ըմբռումները ըստ էության չեն լուսաբանվել հայ փիլիսոփայապատմական գրականության մեջ: Աստվածաբան Ղ. Հովհաննեսյանը փորձել է կրոնական տեսանկյունից ներկայացնել «արդարություն» առաքինության վերաբերյալ Տաթևացու մտքերը (տե՛ս **Օганесян Г.** *Святой Григор Татеваци и его нравоучение*. Ер., 2009, էջ 115-121): Բնականաբար, նման, թեկուզև օգտակար շարադրանքը բավարար չէ ամբողջական պատկերացում կազմելու արդարության հարցի վերաբերյալ Տաթևացու ըմբռումների մասին:

յան, մահվան և անմահության, արդար Դատաստանի և այլ հարցերի հետ: Այս տեսանկյունից արդարություն եզրույթը առնչակցվում է աստվածապաշտություն, ճշմարտություն, իմաստություն, կարգավորվածություն, հավասարության, համաչափություն, ազատություն, օրինապաշտություն, իրավունք, բարի, չար, փրկություն, հատուցում և այլ եզրույթների հետ: Տաթևացին արդարության հարցը քննարկում է հիմնականում իր Քարոզգրքերում և «Գիրք հարցմանց» երկում՝ հենվելով դրա մասին ինչպես Ս. Գրքի ու եկեղեցու վարդապետների պատկերացումների, այնպես էլ անտիկ փիլիսոփաների մտքերի և սեփական սոցիալական կենսափորձի տվյալների վրա:

Հայ մտածողի կարծիքով՝ արդարությունը մարդու սոցիալ-բարոյական էությունը բնորոշող հատկություն է, որովհետև միայն մարդուն է ներհատուկ արդարության պահանջմունքը, միայն մարդն է տարբերակում ինչպես ճշմարիտն ու կեղծը, բարին և չարը, գեղեցիկն ու սոցեղը, այնպես էլ արդարն ու անարդարը: Արդարությունը մարդուն ի վերուստ տրված, նրա բնության մեջ սերմանված պարզ է: Աստված, մարդուն ստեղծելով Իր պատկերով և նմանությամբ, նրան պարզևեց երեք գեղեցկություն՝ արդարությունը, բարին և ճշմարիտը, որոնք միասին կոչված են ապահովելու մարդու նմանությունն իր Արարչին. «Ձարդարութիւնն եղ ի բնութիւնն. և զբարին յանձնիշխան կաման. և զճշմարիտն յիմացումն մտաց: Եւ զայստսիկ ոչ յետոյ, այլ ի սկիզբն ստեղծանելոյն սերմանեաց ի գոյացութիւն մարդոյն: Նախզի՛ զճշմարիտն իմացի, և զբարին կամեսցի, և զարդարութիւնն գործեսցէ: Եւ այսու նման լիցի պատկերն սկզբնատպին իւրոյ Աստուծոյ»³: Ավելին, մարդուն դիտելով որպես մի ներդաշնակ համակարգ, որի յուրաքանչյուր անդամ կատարում է որոշակի գործառույթ, Տաթևացին կարծում է, որ մարմնի և հոգու ամեն մի անդամ ու մաս ունեն իրենց «գործը», որը պետք է արվի արդարությամբ. «Ամեն մասանց մերոց՝ գոյ արդարութեան գործ. զի աչքն՝ արդարութեամբ տեսանէ և առանց արատոյ, և ականջն արդարութեամբ լսէ և առանց նենգութեան, և միտքն՝ արդարութեամբ խորհէ և առանց թիրութեան, և կամքն բարի կամի և առանց չարութեան. արդարութեամբ խօսի, արդարութեամբ ըմպէ, արդարութեամբ ժողովէ, արդարութեամբ ցրուէ, արդարութեամբ գործէ, արդարութեամբ գնայ, և ամեն ինչ՝ արդարութեամբ ուղղէ զկեանս իւր»⁴: Այլ խոսքով, արդարությունը, բնավորվելով մարդու բնության մեջ, դրսևորվում է նրա բոլոր գործողություններում, հանդես գալիս որպես մարդու հոգեմարմնական անդամների ու մասերի գործունեության և նրա ապրելակերպի բարոյական ուղենիշ ու գործունեության գնահատման չափանիշ: Անգամ նախնական մեղսագործությունից հետո, երբ տկարա-

³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 127:

⁴ Նույն տեղում, էջ 131-132:

ցավ մարդու բնությունը, թուլացան նրա կարողականությունները, այդուհանդերձ, մարդու մեջ ո՛չ վերացավ արդարության պահանջմունքը, ո՛չ էլ փոխվեց արդարության նկատմամբ նրա նախաստեղծ վերաբերմունքը: Համենայն դեպս, Տաթևացին հատուկ չի խոսում մարդու արդարության պահանջմունքի վրա նախնական մեղսագործության բացասական ազդեցության մասին, այլ, ընդհակառակը, շեշտում է այն միտքը, որ մարդու բնությունն անպատկերացնելի է առանց արդարության, որ արդարությունը բոլոր առումներով մարդու կեցության ուղեկիցն է ոչ միայն այսկողմնային, այլև հանդերձյալ աշխարհում: Մարդու համար արդարությունը ոչ միայն աստվածատուր բնական պահանջմունք է, այլև կյանքը կարգավորող սկզբունք, ապրելակերպ, սոցիալական իդեալ, առաքինություն, որը մյուս առաքինությունների հետ կոչված է զարդարելու, ուղղելու և կարգավորելու ոչ միայն հոգու բանական, ցասմնական ու ցանկական մասերը, այլև Աստծու և մարդու, մարդու և մարդու, հոգու և մարմնի, մտքի և կամքի, հավատքի և գործի փոխհարաբերությունները: Խորհրդանշական է, որ Տաթևացին մարդուն նմանեցնում է «արդարության կշեռքի» հետ. «Նժարն է՝ ի մեզ անձնիշխան կամքն: Եւ լուծ՝ խոհական իմացումն: Երեքթելեան լարքն՝ հոգին եռամասնեայ և մարմինն ի չորս տարերաց: Կամ տրնկական և զգայական և շնչաւոր գոլն: Իսկ երկոքին թաթք կշեռցն՝ հոգի և մարմին: Իսկ կշեռորդն է օրէնքն աստուածային, և գործք մեր նմին հաւասարեալ և միտեալ հաւատով»⁵:

Տաթևացին նշում է, որ իմաստասերները և վարդապետները տարբեր կերպ են սահմանում արդարությունը: Ըստ իմաստասերների՝ «Արդարութիւն է՝ զօրութիւն բաժանողական, ըստ արժանեաց իւրաքանչիւր ումեք»: Սա արդարության բաժանողական ըմբռնումն է, որ սերում է Պլատոնի և Արիստոտելի ուսմունքներից: Իսկ ըստ վարդապետների՝ «արդարութիւն է՝ որ զամենայն մասունս առաքինութեան յանձն իւր պարագրէ, այս է՝ զխոհեմութիւնն, զարիութիւնն, զողջախոհութիւնն, զհաւատ, զոյս, զսէր, և զայլ մասնաւոր բարութիւնս, զբարոյական, զտնտեսական, զքաղաքական ի յինքն ժողովէ. այն է արդարութիւնն»⁶: Ըստ վերոբերյալ սահմանումների՝ եթե իմաստասերներն ընդգծում են արդարության բաժանողական կողմը, որն ունի առավելապես սոցիալական ուղղվածություն՝ յուրաքանչյուրը ինչ-որ բան բաշխելու դեպքում պետք է ստանա իր արժանիքներին ու ունակություններին համապատասխան, ապա աստվածաբանները շեշտում են արդարության բարոյական կողմը՝ նկատի ունենալով այն, որ առաքինություններով զարդարվելը մարդու բարոյական ապրելակերպի բարձրագույն դրսևորումն է, որի հիմքում ընկած է արդարությունը:

⁵ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 744:

⁶ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 130:

Թեև Տաթևացին իրարից առանձնացնում է արդարության իմաստասիրական ու կրոնաաստվածաբանական սահմանումները, այդուհանդերձ արդարության մասին իր դատողություններում դրանք իրարից չի զատում, ավելին՝ դիտարկում է միասնության մեջ: Արդարության վերոբերյալ սահմանումները բացահայտում են արդարության ընդամենը երկու կողմը, մինչդեռ, ինչպես ցույց է տալիս Տաթևացին, արդարությունը բազմակողմ, բազմաշերտ ու բազմիմաստ երևույթ է և վերաբերում է մարդու կեցության գրեթե բոլոր՝ հոգևոր/կրոնական, տնտեսական, քաղաքական, իրավական, սոցիալական, բարոյական ու լոռտներին: Նկատի ունենալով, որ արդարության վերոբերյալ սահմանումները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս արդարության մասին, Տաթևացին ձգտում է ավելի համընդգրկուն համապատկերում դիտարկել արդարության նշանակությունները, տեսակները, գործառույթներն ու դրսևորումները: Հայ մտածողի աստվածաբանական-փիլիսոփայական ուսմունքում առանձնացնելի են արդարության հետևյալ ըմբռնումները՝ արդարությունը որպես հավասարաբաշխություն, որպես առաքինություն, որպես հատուցում, որպես հակադիր կողմերի միջև համաչափության ու հավասարակշռության ապահովման գործիք, որպես «ազնվություն» կամ որպես բարոյական արժեք, որպես արդարադատություն ու օրենքներով կառավարում:

Տաթևացին, հիմք ընդունելով արդարության իմաստասիրական սահմանումը, այն նախ և առաջ մեկնաբանում է որպես հավասարաբաշխություն: Ըստ նրա՝ արդարությունը, ըմբռնված որպես հավասարաբաշխություն, լինում է բնական և բանական: Բնական հավասարաբաշխության օրինակ է արեգակը, որ բոլորին հավասարապես բաշխում է իր լույսը: Իսկ բանական հավասարաբաշխությունն այն է, երբ ինչ-որ բան բաժանվում է ըստ արժանվույն՝ մեծին ու փոքրին, ավագին ու կրտսերին, անմեղին ու մեղավորին տալով իրենց հասանելիքը: Հավասարաբաշխությունը ստուգաբանվում է որպես ինչ-որ բանի հավասար բաշխվածություն, սակայն չի ենթադրում ստացողների հավասարություն, որովհետև նրանք իրարից տարբերվում են իրենց ընդունակություններով ու կարողություններով, հասարակության մեջ զբաղեցրած տեղով ու դիրքով: Արդարության գլխավոր գործառույթը ոչ միայն հավասարաբաշխությունն է, այլև յուրաքանչյուրին իր չափով իրեն տալը՝ «զիւրաքանչիւր ուրուք յետ տալ գոր իւրեաննէ»⁷: Տաթևացին այս միտքը լուսաբանում է կրոնական ու սոցիալական տեսանկյունից: Դա նշանակում է, որ Աստծուն պետք է վերաբերվել երկյուղով ու պատկառանքով, ավագներին (իշխաններին)՝ հնազանդությամբ, կարգավիճակով և տարիքով հավասարներին՝ սիրով ու խաղաղությամբ, կարգավիճակով ցածրերին ու տարիքով փոքրերին՝ ուղղություն և ողորմություն տալով: Այս տեսանկյունից արդարության մասերն են կրոնավորու-

⁷ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 579:

թյունը կամ աստվածապաշտությունը, գրությունը, շնորհը, վրեժխնդրությունը կամ բռնության ու անիրավության բացառումը («ջատագով լինիլ, որով բռնութիւն և անիրաւութիւն և ամենայն վնասակար ի բաց մերժի»⁸) և ճշմարտությունը («առանց փոփոխման ասին այնք որ են, կամ լինին, կամ էլ լինելոց են»⁹):

Տաթևացու առհասարակ սոցիալ-բարոյական հայացքների, մասնավորապես արդարության ըմբռնման հիմքում ընկած է մարդկանց բնական հավասարության մասին հումանիստական-քրիստոնեական գաղափարը: Ինչպես բոլոր արարածները ի բնե «հավասար» են, որովհետև միևնույն Աստծո ստեղծագործության արդյունքներն են, այնպես էլ բոլոր մարդիկ հավասար են, նախ, որովհետև հոգևոր առումով ունեն միևնույն հայրը՝ Աստված, և միևնույն մայրը՝ եկեղեցի, երկրորդ, քանի որ նրանք մարմնական առումով նույն նախահոր ժառանգներն են և ստեղծվել են միևնույն նյութից: «Նոյնպէս ամենքն ի միոյ հողոյ եմք, - գրում է Տաթևացին, - թեպէտ կէսք յետոյ, և կէսք յառաջ եկին: Եւ ոչ ստեղծեաց Աստուած երկու Ադամ. մին յոսկւոյ վասն իշխանաց. և մին ի կաւոյ վասն աղքատաց, այլ մին Ադամ, և այն ի հողոյ: Եւ ամենքն մեծամեծք և փոքունք ի նմանէ յառաջ եկին»¹⁰: Թեև մարդիկ ի ծնե հավասար են, սակայն սոցիալական կյանքը խարսխված է անհավասարության վրա, որովհետև մարդիկ իրար հավասար չեն ո՛չ ունեցվածքով ու հարստությամբ, ո՛չ էլ ընդունակություններով ու հմտություններով: Տաթևացին սոցիալական անհավասարության փաստը բացատրում է աստվածային նախախնամության գոյությամբ: Աստծո կամոք են ստեղծվել հարուստներ և աղքատներ, իշխաններ և ծառաներ, որոնք, պահպանելով իրենց սոցիալական կարգավիճակները, կոչված են իրար հետ համագործակցելու, փոխօգնելու և մեկը մյուսի կարիքը հոգալու: Այս իմաստով սոցիալական արդարությունն այն է, երբ յուրաքանչյուրը, ինչպես պլատոնյան իդեալական պետության մեջ, կատարում է իրեն վերապահված գործառույթը: Ըստ Տաթևացու՝ երկրի «հանճարեղ» կառավարման նախապայմաններից մեկն այն է, որ կառավարիչը կարողանում է «գիրաքանչիւրսն յիւր կարգին պահէ» և «գամենայն մարդ ի յիւր տեղին կառավարէ», երբ, լինելով մարդագետ ու հոգեբան, կարողանում է ստեղծել համերաշխության մթնոլորտ՝ «իմաստուն և քաղցր բանիւք զոմանս պատուէ, զոմանս յուսադրէ, անկելոց ձեռն տայ և օգնէ, յաղքատն խնայէ, և այնպէս հանճարով զիշխանութիւն կառուարէ»¹¹:

Անշուշտ, արարածների համահավասարությունը չի բացառում

⁸ Նույն տեղում, էջ 578:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 91:

¹¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ձմերան հատոր, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 159:

դրանց միջև «պարզակական» տարբերությունները, որոնց պատճառը աստվածային իմաստությունն ու նախախնամությունն են: Առավել ու նվազ ունակություններով օժտելով գոյերին՝ Աստված տիեզերքը զերծ է պահել խառնաշփոթությունից և միանմանությունից: Դա, ըստ Տաթևացու, արված է արդարությամբ, քանզի Աստված սովորաբար ըստ արժանիքների է հատուցում և հավասար պարգևում շնորհներ, սակայն յուրաքանչյուրն այդ շնորհն ընդունում է ըստ իր բնության չափի, ընդունակության ու կարողության: Այս «պարզակական» անհավասարությունը չի խախտում տիեզերական ներդաշնակությունը, այլ, ընդհակառակը, արարածների բնության և ունակությունների զանազանությանը շաղկապում է դրանց միասնությունը: Այլ խոսքով, Տաթևացու համոզմամբ՝ նախախնամությամբ տրված անհավասարությունը չի հակասում սոցիալական արդարության գաղափարին, քանի որ «արդար» անհավասարությունը ոչ թե խոչընդոտում, այլ, ընդհակառակը, դրդում է հակադիր կողմերին փնտրելու համագործակցության շահավետ ուղիներ և գործելու հանուն ընդհանուր բարիքի:

Տաթևացու համար արդարությունը ավանդական չորս առաքինություններից մեկն է: Արդարությունը, ըմբռնված որպես առաքինություն, կոչված է կարգավորելու և ուղղորդելու մարդկանց վարքը: Մյուս առաքինությունների համեմատ արդարությունն ունի ավելի ընդգրկուն գործառույթներ, և այս առումով այն առաքինությունների առաքինությունն է: Գիտելի է, որ առաքինություններով հոգին ուղղում է իր գործությունները. խոհեմությամբ ուղղում է բանականը, արիությամբ՝ ցասմանականը, ողջախոհությամբ՝ ցանկականը, իսկ արդարությունն ուղղում է բոլոր գործությունները, որովհետև նա «պարունակ է զառաքինութիւնս որ կարգեն զմարդ առ ընկերն. որպէս ուղղութիւնն և առատաբաշխութիւնն: Եւ որ կարգեն առ ինքն. որպէս ապաշխարութիւնն և անմեղութիւնն: Եւ որ կարգեն զմարդն առ Աստուած. որպէս աստուածապաշտութիւնն և հնազանդութիւնն: Վասն այն ասի արդարութիւնն ուղղութիւն կամաց. զի ո՛չ միայն է առանձնական գորութիւն կամ առաքինութիւն, այլ և հասարակ և պարունակիչ ուղղութեան հոգւոյն»¹²: Այս իմաստով արդարությունը ոչ միայն հոգու առանձին մասի, այլև ազատության ու մեծահոգության հետ միասին ամբողջ հոգու առաքինությունն է: Ճիշտ է, Տաթևացին արդարությունը համարում է աստվածային պարզ, մարդու բնությանը բնորոշ գիծ, այդուհանդերձ բնավ էլ այն կարծիքին չէ, որ մարդու մեջ առանց նրա ցանկության ու կամային ջանքի դա կարող է հաստատվել ու դրսևորվել: Արդարությունը մյուս առաքինությունների նման ձեռքբերովի է: Աստված մարդուն ստեղծել է բարի, արդար, սակայն մարդը պետք է իր կյանքի ընթացքում հոգ տանի, որ դրանք աճեցնի, կատարելագործի և լիարժեք դրսևորի: Խորհրդա-

¹² Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 578-579:

նշական է, որ Տաթևացիի արդարությունը նմանեցնում է սերմի, որը ունի երկու հատկություն՝ մահ և կյանք: Ավելի ստույգ՝ սերմի հատկությունն այն է, որ մեռնելով ծնում է կյանք, և մեկը դարձնում բազում, իսկ մարդու դեպքում՝ հոգին մաքրում մեղքերից. «Յորժամ զարդարութիւնն սերմանենք ի հոգի և ի մարմինս մեր՝ նախ մեռուցանէ և ապականէ զմեղս և զչար գործս, և ապա կենդանանայ բարի գործն ի մեզ և աճի: Եւ դարձեալ գործ արդարութեան՝ մեռուցանէ զմարմինն, և կենդանացուցանէ զհոգին»¹³: Եթե մարդիկ արդարության սերմը չաճեցնեն իրենց մեջ, ապա դրա հետևանքները կլինեն տանջանքներն ու նեղությունները թե՛ այս և թե՛ հանդերձյալ կյանքում: Եթե մարդիկ սերմանում են մեղքեր, ապա հնձում են դրա պտուղները՝ սովը, պատերազմը, տարածամ մահը, հիվանդությունը և այլն: Տաթևացու կարծիքով՝ արդարությունը նման է սերմի, որովհետև՝ ա) ինչպես սկզբից հարկավոր է հերկել ու փափկացնել հողը, հետո սերմը ցանել, այնպես էլ հարկավոր է մարդու միջից հանել բոլոր մեղքերը, մաքրել հոգին, նոր «սերմանել գործ արդարութեան», քանզի «անհնար է առանց արդարութեան գործոց հանգիստ կամ արքայութիւն մարդոյ»¹⁴: բ) Ինչպես սերմի մի հատիկից աճում են բազմաթիվ հատիկներ, այնպես էլ մի արդար գործից լինում է բազմապատիկ հատուցում: գ) Ինչպես սերմը ցանելիս հարկավոր է զգուշանալ երկու բանից՝ որ թռչունները չուտեն, և չարակամները սերմի հետ չխառնեն որում, նմանապես արդարությունը սերմանալիս հարկավոր է «խոնարհութեամբ ծածկել» և չթողնել որ սատանան/չարը խառնվի դրան: դ) Ինչպես աճելու համար սերմին հարկավոր են ջուր, լույս և ջերմություն, այնպես էլ արդարության գործը հարկավոր է «սերմանել» ջերմ սրտով, հավատով և սիրով:

Պատմության բոլոր ժամանակահատվածներում, այդ թվում միջնադարում, մարդը արդարություն ասելով առաջին հերթին հասկանում է արդար դատաստան, հատուցում՝ կատարված բարի ու չար գործերի համար: Վախճանաբանական սպասումներ ունեցող հավատացյալ մարդու համար առանց հատուցման, այսինքն՝ առանց պատժի կամ վարձատրության, անհնար է պատկերացնել արդարությունը, ավելին՝ անհնար է պատկերացնել արդարությունն առանց աստվածային արդարության: Միջնադարյան մարդը իր կյանքի ընթացքում համբերությամբ տանում է այս աշխարհի անարդարությունները, որովհետև հավատում է Աստծո արդար դատաստանին, համոզված է, որ չարագործները, անարդարներն ու մեղավորները անպայման կպատժվեն Ահեղ դատաստանի օրը: Թեև հատուցումը բացակայում է արդարության՝ իմաստասերների ու աստվածաբանների վերոբերյալ սահմանումներում, այնուհանդերձ Տաթևացիի արդարությունը առավելապես մեկ-

¹³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 128:

¹⁴ Նույն տեղում:

նաբանում է որպես հատուցում: Հատուցողական արդարությունն այն է, երբ յուրաքանչյուր մարդ իր արարքների համար պետք է ստանա համապատասխան հատուցում. բարի գործերի համար պետք է խրախուսվի և պարգևատրվի, իսկ չար գործերի համար՝ պատժվի: Արդար դատաստանի երաշխավորը Աստված է: Ըստ մարդկանց գործերի արդյունքների՝ Աստված հատուցում է տարբեր ձևերով՝ ըստ առավելի, նվազի ու հավասարի, ըստ սեռի գործոց, ըստ տեսակի, ըստ քանակի ու որակի. «Ձի ըստ սեռի հատուցանի բարեացն բարի և չարացն չար: Իսկ ըստ տեսակի, որպիսութիւն հատուցմանց ըստ հաւատոց և գործոց վկայից և կուսից: Իսկ ըստ քանակի, չափու գործելեացն առաւել և նուազ իւրաքանչիւրոց ի խորհուրդս, ի բանս և ի գործս: Իսկ ըստ որակացն, կամայի և ակամայի, գիտութեան և անգիտութեան և այլն»¹⁵: Ընդ որում, հատուցումը լինելու է թե՛ այսկողմնային և թե՛ այնկողմնային աշխարհներում: Բնականաբար, այսկողմնային կյանքում դատավորների և Աստծո պատիժները իրարից տարբեր են. այստեղ դատավորների պատիժը ժամանակավոր է և վերաբերում է մարմնին, իսկ այնտեղ Աստված հավիտյան տանջելու է թե՛ հոգուն և թե՛ մարմնին: Աստվածային արդարությունն այն է, որ Աստված հատուցում է ըստ կատարված գործերի, ավարտին է հասցնում անկատարը և իրականացնում է խոստացածը: Աստված, ինչպես մարդը, է «կշեռք արդարության». «Նժարն՝ ամենակալ իշխանութիւն դատողին: Լուծն՝ ուղիղ և անչառ քննութիւնն: Առասանքն երեք կդի՝ յԵրրորդութեանն դիմաց արդարութեան և ողորմութեան զօրութիւնք առ մեզ խոնարհեալ. ունելով զյիշատակ բարեացն և չարեացն մերոց»¹⁶: Աստված կոչվում է «կշիռք արդարութեան», որովհետև արդարությամբ հատուցում է և միաժամանակ չափավորում ու կարգավորում մարդկանց գործերը: Աստվածային հատուցումը կապված է ողորմության ու արդարության հետ. Աստված բարի գործերին նայում է ողորմությամբ, իսկ չար գործերին՝ արդարությամբ. «Ձի իրաւունք է բարոյն բարի առնել, և արդարութիւն չարին չար»¹⁷: Ողորմության և արդարության միջև տարբերությունն այն է, որ ողորմությունն ամբողջությամբ կախված է Աստծուց, իսկ արդարությունը՝ նաև մարդկանցից, որովհետև չար ու բարի գործերի տերը մարդն է:

Տաթևացին արդարությունն ըմբռնում է նաև որպես հակադիր կողմերի միջև հավասարակշռություն, համաչափություն ու ներդաշնակություն ապահովող միջոց: Այս տեսանկյունից նա առանձնացնում է արդարության չորս տեսակ՝ ա) երբ բնական արդարությամբ հոգու և մարմնի միջև հաստատվում է հավասարություն, բ) երբ զուգաչափվում են մարդու բոլոր գործերը, գ) երբ հավասարակշռվում է մարդու վերա-

¹⁵ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 746:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 745:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 746:

բերմունքը սոցիալական տարբեր խավերի՝ վերինների, ներքինների ու հավասարների հետ, դ) երբ «զբարի և զչար գործս մեր առ միմեանս հաւասարել, կամ միտել ի չարս և ի բարիս»¹⁸: Այս բաժանման հիմքի վրա նա առանձնացնում է արդարության դրսևորման երեք ոլորտ՝ մարմնականի և հոգևորի, այսկողմնային և այնկողմնային կյանքի, աստվածայինի և մարդկայինի: Արդարությունը վերաբերում է այդ ոլորտների փոխհարաբերությանը և կոչված է ապահովելու կողմերի միջև հավասարակշռություն, համաչափություն ու ներդաշնակություն: Հոգուն և մարմնին վերաբերող արդարությունն այն է, երբ մարմինը չի զրկում հոգուն, իսկ հոգին՝ մարմնին. «Ձի թէ մարմինն զհոգին զրկէ լինի անիրաւութիւն և գործ մեղաց. և թէ հոգին զմարմինն զրկէ, անձնամատն է, և անխնայութիւն մարմնոյ այնպիսին առնէ»¹⁹: Մարմինն ու հոգին ունեն տարբեր պահանջմունքներ, ուստի արդարության հաստատման համար մարմնին պետք է տալ իրենը, այսինքն՝ հարկավորն ու չափավորը, իսկ հոգուն՝ սրբությունը, պահքն ու աղոթքը: Տաթևացին պաշտպանում է մարմնի նկատմամբ հոգու գերազանցության ու պատվականության սկզբունքը՝ կարծելով, որ տվյալ դեպքում արդարությունն այն է, որ մարմինը ենթարկվի հոգուն. «Հոգին պատկեր է Աստուծոյ՝ պարտ է նախապատիւ առնել որպէս զսկզբնատիպն իւր. և զմարմինն երկրորդ պատուել որ պատկեր է հոգոյ, և նման անասնոց, զի ի հողոյս է մարմինս, և նման անասնոց ունի զգայարանս, ուտէ և ըմպէ, և հեշտանայ նման նոցա. հոգին տէր է և տիկին, և մարմինն ծառայ և աղախին, պարտ է զի մարմինն հնազանդ լինի հոգոյն, և հոգին իշխէ մարմնոյն, մարմինն կառք է, և հոգին կառաւար, որպէս ձի և ձիաւորն. պարտ է որ հոգին առաջնորդէ, և մարմինն հետևի նմա, և այսպէս լինի արդարութիւն ի մէջ հոգոյն և մարմնոյն»²⁰: Տաթևացին հոգու և մարմնի նման հարաբերությունը կոչում է «արդարության բարոյական կարգ»: Այդպիսի արդարությունը վերաբերում է նաև ամուսիններին, որոնք պարտավոր են սուրբ պահել իրենց անկողինը և «մի զրկելով զմիմեանս, այլ պարկեշտ և ողջախոհ ամուսնութեամբ ըստ կանօնաց եկեղեցւոյ վարիլ»²¹:

Արդարության մյուս տեսակը, որ Տաթևացին անվանում է «բնական արդարություն», այն է, որ մարդը պետք է այսկողմնային կյանքը և դրան բնորոշ երևույթները՝ փառքը, մեծությունը, իշխանությունը, հեշտությունները և այլն, ընդունի որպէս անցավոր և փոփոխական, իսկ այնկողմնային կյանքը՝ անփոփոխ ու մնացական: Աշխարհի նկատմամբ ատելության, երկրային կյանքի անարժեքության ու անցողիկության մա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 745:

¹⁹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 130:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 129-130:

²¹ Նույն տեղում, էջ 131:

սին պատկերացումը հետևանք է այն բանի, որ քրիստոնեական կրոնը մարդուն խոստանում է հավիտենական կյանք, հանդերձյալ աշխարհում՝ հարություն՝ վերակենդանացման ձևով: Երանելի կյանքը հնարավոր է միայն հանդերձյալ աշխարհում, իսկ երկրային կյանքում մարդը գտնվում է թե՛ փորձությունների և թե՛ մշտական պատերազմական վիճակի մեջ: Հանդերձյալ կյանքի համեմատ այս կյանքը անիսկական է, ոչ ճշմարիտ, հետևաբար մարդը չպետք է կառչի այս կյանքի բարիքներից: Մարդը պետք է այս կյանքն ատի, որովհետև դա անասնական, անիսկական է, և սիրի հանդերձյալը, որովհետև դա է երանելի ու ճշմարիտ կեցությունը: Տաթևացին սա անվանում է «բնական արդարություն»՝ թերևս նկատի ունենալով մարդու բնական ձգտումը՝ վերադառնալ այնտեղ (իր բնիկ հայրենիքը), որտեղից ժամանակին արտաքսվել է:

Ըստ Տաթևացու՝ աստվածայինին ու մարդկայինին վերաբերող արդարությունն այն է, որ մարդը պետք է ընդունի Արարիչ Աստծո գոյությունը (որ Նա է ամեն ինչի ստեղծողն ու խնամողը) և հնազանդվի Նրան, անմնացորդ կատարի Նրա պատվիրանները, սիրի Աստծուն ամբողջ սրտով, հոգով և մտքով, Նրան ամեն ինչից վեր դասի և այլն: Սա կոչվում է աստվածային արդարություն: Իսկ առ մարդիկ և առ ընկերը արդարությունը լինում է մի քանի տեսակի. ա) արդարություն է, երբ մարդ ընկերոջն ու մերձավորին սիրում է այնպես, ինչպես յուր անձը, բ) արդարություն է, երբ մարդ ենթարկվում է իրենից գիտությամբ, տարիքով, հարստությամբ, իշխանությամբ գերազանցողին, իրեն համարում է երկրորդը և հնազանդ կատարում է նրանց հրամանները, երբ սիրով է վերաբերվում իրեն հավասարներին և հովանավորում է իրենից կրտսերներին:

Տաթևացու համար արդարությունը նաև բարոյական արժեք է, որի բաղկացուցիչներից մեկը ազնվությունն է, և որը առավելապես վերաբերում է մարդկանց ապրելակերպին, սոցիալ-տնտեսական գործունեությանը և հասարակության մեջ միջանձնային փոխհարաբերություններին: «Արդարությունը որպես ազնվություն»²² այն է, երբ մարդկային հարաբերությունները կարգավորվում են փոխադարձ ընդունելի բարոյական սկզբունքներով: Օրինակ՝ արդարություն է, երբ առևտրի ժամանակ մարդիկ լինում են ազնիվ, չեն խաբում, էժան առնում և թանկ չեն վաճառում, չեն զբաղվում վաշխատությամբ: Առևտրում խա-

²² «Արդարությունը որպես ազնվություն» արտահայտության հեղինակը Ջ. Ռոուլզն է, որն իր «Արդարության տեսություն» գրքում «այս թեզը» ներկայացնում է որպես «լրիվ կարգավորված հասարակության» սոցիալական ինստիտուտների հիմնական առաքինությունը և այն դիտարկում է սոցիալ-փիլիսոփայական, իրավաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական յայն համատեքստում (տե՛ս **Ройлз Дж.** նշվ. աշխ., էջ 19): Միջնադարյան մտածողների նման Տաթևացին արդարությունը կապում է ոչ թե սոցիալական ինստիտուտների, այլ անձնական ու միջանձնային արդարության կամ «արդար թագավորի» գործունեության բարոյական կողմի հետ:

բողներին Տաթևացին անվանում է պիղծ, որովհետև «ով մարդու է խաբում, Աստծուն է խաբում, որի պատկերին խաբեց»²³: Այս առումով արդարության հակադրությունն է անիրավությունը, որը լինում է ամբարշտության, անարգության և ազահության տեսքով: Արդարություն է, երբ մարդիկ իրենց լեզուն պահում են մաքուր (Տաթևացին սա կոչում է լեզվական արդարություն), այսինքն՝ երբ մարդիկ չեն ստում, չեն անիծում, չեն հայհոյում, չեն մատնում, այլ ասում են բարին ու ճշմարիտը: Արդարություն է, երբ մարդը կատարում է իր պարտքը, իսկ եթե երդվում է, ապա չի լինում երդմնազանց: Դարձյալ արդարություն է, երբ մարդ խորհում է ճշմարիտը, խոսում է ճշմարտորեն, գործում է՝ առաջնորդվելով ճշմարտությամբ:

Տաթևացու համար արդարությունն անբաժանելի է օրինապատությունից, արդարադատությունից և օրենքներով կառավարումից: Մարդկանց համար արդարությունն առաջին հերթին իշխանների, առաջնորդների և դատավորների արդար պահվածքն ու գործելակերպն է: Հայ մտածողի կարծիքով՝ արդարություն է, երբ դատավորները դատում են արդարությամբ, այսինքն՝ օրենքներին համապատասխան, և երբ առաջնորդներն ու իշխանները կառավարում են՝ չպահանջելով սահմանվածից ավելի հարկեր: Դատավորները պարտավոր են արդար դատել, որովհետև դատաստանն Աստծունն է, այսինքն՝ ինչպես իրենք դատում են, այնպես էլ Աստված է նրանց դատելու: Արդար դատելու համար դատավորը պետք է ունենա գիտելիք, իմաստություն, երկյուղ, ամուր հավատ, «փարթամ ընչիւք, զի մի՛ վասն կարեաց կաշառս առցե» և լինի անկողմնակալ: Եթե իշխողները իրավամբ ու արդարությամբ են ժողովրդից հավաքում հարկերը, ապա նրանք համարվում են բարի ու արդար կառավարիչներ, իսկ եթե անիրավությամբ գրկում են ժողովրդին, ապա գործում են մեղք ու չարություն՝ արժանանալով ժողովրդի ատելությանը: Արդարությունն այն է, երբ երկիրը կառավարում են օրենքներով, և բոլորը ենթարկվում են օրենքներին, քանզի աստվածային, բնական ու դրական օրենքների առջև բոլոր մարդիկ հավասար են՝ «յօրէնս մեծ և փոքր չկայ»: Եթե սոցիալական արդարության դեպքում հասարակության մեջ անհավասարության գոյությունն ընդունելի է, ապա իրավական արդարությունը ենթադրում է բոլորի հավասարությունը օրենքի առջև: Մարդիկ անարդար են համարում ո՛չ թե սոցիալական խավերի, ի մասնավորի հարուստների գոյությունը, ո՛չ թե ունեցվածքային տարբերությունները, այլ երբ որոշ մարդիկ հարստանում են անօրինական ճանապարհով՝ ունեգրկելով ուրիշներին, երբ հարուստները իրենց հանցավոր արարքների համար խուսափում են օրինական

²³ Ս. Գրիգոր Տաթևացի, Մողմոնի առակների մեկնությունը (բնագիրը և թարգմ.՝ Խ. Գրիգորյանի, առաջաբանը և ծանոթագր.՝ Ս. Արևշատյանի), Եր., 2000, էջ 99:

պատժից, երբ երկրի կառավարիչները մտածում են ոչ թե ժողովրդի, այլ իրենց շահերի մասին և այլն:

Տաթևացին կարծում է, որ եթե արդարության սկզբունքը ընկած չէ երկրի/պետության կառավարման գործում, ապա այդ երկիրը չի կարող կայուն մնալ ու բարգավաճել, առավել ևս պատերազմի ժամանակ չի կարող հաղթել թշնամուն: Երկիրը շենության ու խաղաղության մեջ պահելու գրավականներից մեկն այն է, որ իշխանը «գոատաստանն արդարութեամբ և ուղղութեամբ վարէ, և ո՛չ անիրաւութեամբ»²⁴: Ուժեղ պետության գոյության երաշխիքը օրենքների, արդարադատության ու իրավունքի վրա հիմնված կառավարումն է, եթե դա տեղի չի ունենում, ապա Աստված հետ է վերցնում Իր իսկ տված իշխանությունը. «Ձի սովորութիւն է Աստուծոյ՝ յորժամ տայ իշխանութիւն ի վերայ ազգաց, եթէ զարդարութիւնէ բունն հարկանեն. և իրաւամբք վարեն զաշխարհս, բարձրանայ իշխանութիւնն. և օրըստօրէ առաւելանի. և երկիրն ի շինութիւն և ի խաղաղութիւն աճի: Իսկ զանիրաւութիւնէ բունն հարկանեն, նուազի իշխանութիւնն սոցա. և երկիրն խռովի և աւերի: Եւ զբանիս ճշմարտութիւնն՝ տեսցես յիսմայելացոց ազգս, և ի սեռս մեր: Որ աճեաց և մեծացաւ իշխանութիւնն սոցա. և մերս նուազեցաւ և կորեալ»²⁵: Տաթևացու կարծիքով՝ «անհավատների» հաջողության գաղտնիքն այն է, որ «իրաւամբ և արդարութեամբ վարեն զաշխարհս: Նահաղ և անիրաւութիւն ոչ ունին, որպէս յայտ է ի քաղաքական օրէնս սոցա, որք զգողս, զչարագործս, զմարդասպանս և զգրկողս պատժեն»²⁶:

Այսպիսով, Գրիգոր Տաթևացին, հենվելով աստվածաշնչյան պատկերացումների, վարդապետների ու իմաստասերների մտքերի վրա, արդարության հարցը դիտարկում է տարբեր տեսանկյուններից՝ այն մեկնաբանելով որպես հավասարաբաշխություն, որպես առաքինություն, որպես հատուցում, որպես հակադիր կողմերի միջև համաչափության ու հավասարակշռության ապահովման գործիք, որպես «ազնվություն»՝ մտածելակերպի ու գործելակերպի սկզբունք, որպես արդարադատություն ու օրենքներով կառավարում:

Բանալի բառեր – *Գրիգոր Տաթևացի, արդարություն, հավասարաբաշխություն, առաքինություն, հավասարակշռություն, ազնվություն, արդար դատաստան, օրենքներով կառավարում, հատուցում*

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Проблема справедливости в философии Григора Татеваци. – Один из ярчайших представителей средневековой армянской философско-богословской мысли св. Григор Татеваци (1346–1409) рассматривает справедливость в контексте религиозного мировоз-

²⁴ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Չմերան հատոր, էջ 159:

²⁵ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան որ կոչի Ամարան հատոր, էջ 424:

²⁶ **Նույն տեղում**, էջ 424:

зрения и христианской антропологии, опираясь как на Священное писание и представления учителей церкви, так и на античных философов и собственный жизненный опыт. Для Татеваца справедливость не только богоданная естественная потребность, но и регулирующий жизнь принцип, воздаяние за добрые и злые поступки, правосудие, социальный идеал, нравственная ценность и добродетель. Вместе с другими добродетелями она призвана украшать, исправлять и регулировать рациональные и диктуемые страстями стороны бытия, а также отношения человека с Богом, другими людьми и обществом, душой и телом, мыслями и волей. В статье показано, что, сопоставляя библейские и философские подходы, средневековый мыслитель трактует справедливость как средство обеспечить равновесие и гармонию между противоположными сторонами, как правосудие и управление на основе закона.

Ключевые слова: Григор Татеваца, справедливость, равное распределение, добродетель, равновесие, честность, праведный суд, управление на основе законов, воздаяние

SEYRAN ZAKARYAN – *The Problem of Justice in the Philosophy of Grigor Tatevatsi.* – Saint Grigor Tatevatsi (1346-1409), one of the most prominent representatives of medieval Armenian theological-philosophical thought, considers the problem of justice within the context of religious worldview and Christian anthropology leaning upon the ideas of the Holy Bible and archimandrites of the church as well as upon thoughts of ancient philosophers and his own social life experience. For Tatevatsi, justice is not only a natural God-given need but also a life regulating principle, a lifestyle, retribution for doing evil or good, jurisdiction, social ideal, moral value, virtue, which is to beautify, correct and regulate not only the rational, appetitive and spirited parts of the soul, but also the interrelation between God and man, man and man, man and society, body and soul, thought and will. Analyzing and estimating Tatevatsi's comprehension of justice, the author of the article points out that the medieval Armenian thinker, synthesizing both biblical and philosophical approaches, interprets justice as equal distribution, as a virtue, as retribution, as a tool ensuring balance and harmony between opposing parties, such as justice and governance based on law.

Key Words: Grigor Tatevatsi, justice, equal distribution, virtue, balance, honesty, just sentence, rule of law, retribution

Ներկայացվել է՝ 02.07.2019

Գրախոսվել է՝ 09.09.2019

Ընդունվել է տպագրության՝ 29.11.2019